

ETO: 811.511.141+821.511.141

YU ISSN 0354-9690

TANULMÁNYOK

ÚJVIDÉKI EGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR
HUNGAROLÓGIA TANSZAK
MAGYAR NYELV ÉS IRODALOM TANSZÉK

Újvidék
2018 ■ 2

TANULMÁNYOK

Az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kara
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének tudományos folyóirata

Megjelenik évente kétszer. Az első szám A TANSZÉK ÉLETÉBŐL című melléklettel.

A kiadásért felel: Ivana ŽIVANČEVIĆ SEKERUŠ dékán

Felelős szerkesztő: TOLDI Éva tanszékvezető

Szerkesztő: ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna, UTASI Csilla

Szerkesztőbizottság: BENCE Erika (Újvidék, Szerbia), BENYOVSZKI Krisztián (Nyitra, Szlovákia), LÁBADI Zsombor (Eszék, Horvátország), ORBÁN Gyöngyi (Kolozsvár, Románia), RUDAŠ Jutka (Maribor, Szlovénia), VIRÁG Zoltán (Szeged, Magyarország).

Recenzensek: ANDRIĆ Edit (Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék), BARCSI Tamás (Pécsi Tudományegyetem, Egészségtudományi Kar, Egészségbiztosítási Intézet), Marko ČUDIĆ (Belgrádi Egyetem, Filológiai Kar, Hungarológiai Tanszék), DÉVAVÁRI Zoltán (Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka), GILBERT Edit (Pécsi Tudományegyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalomtudományi Intézet, Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék), HÁSZ FEHÉR Katalin (Szegedi Tudományegyetem, BTK, Magyar Irodalmi Tanszék), HORVÁTH Futó Hargita (Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék), HÓZSA Éva (Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka), KISS GY. Csaba (Varsói Egyetem, Modern Nyelvek Kara, Magyar Tanszék), MIKOLA Gyöngyi (Szegedi Tudományegyetem, BTK, Szláv Filológiai Intézet), NÉMETH Ferenc (Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka), NOVÁK Anikó (Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék), RAJSLI Ilona (Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék), SZILÁGYI Márton (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Irodalom és Kultúratudományi Intézet, XVIII-XIX. Századi Irodalomtörténeti Tanszék), Boris STOJKOVSKI (Újvidéki Egyetem, BTK, Történelem Tanszék), UTASI Anikó (Óvóképző Szakfőiskola, Újvidék), VELISEK-BRASKÓ Otília (Óvóképző Szakfőiskola, Újvidék).

ETO-besorolás: ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna

Angol fordítás: KOVÁCS Anikó

A külföldi szerzők kivonatait szerbre fordította: UTASI Csilla

Lektor és korrektor: BUZÁS Márta

A folyóirat megjelenését az Oktatásügyi és Technológiai Fejlesztési Minisztérium (Belgrád) és a Magyar Nemzeti Tanács (Szabadka) támogatta.

MINISTARSTVO PROSVETE, NAUKE
I TEHNOLOŠKOG RAZVOJA

Kiadja az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Tanszéke.

Készült 2018-ban.

A VSZAT Oktatási, Tudományügyi és Művelődési Titkárságának 413-194/73. VI. sz. alatti véleményezése alapján mentes a forgalmi adó alól.

STUDIES

UNIVERSITY OF NOVI SAD
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF HUNGARIAN STUDIES

STUDIES

Scientific journal of the University of Novi Sad, Faculty of Philosophy,
Department of Hungarian Studies

Published two times a year. The first number with the supplement FROM THE LIFE OF OUR
DEPARTMENT.

Editor responsible: Ivana ŽIVANČEVIĆ SEKERUŠ, dean

Senior Editor: Éva TOLDI, head of department

Editors: Julianna ISPÁNOVICS CSAPO, Csilla UTASI

Editorial board: Erika BENCE (Novi Sad, Serbia), Krisztián BENYOVSZKI (Nitra, Slovakia),
Zsombor LÁBADI (Osijek, Croatia), Gyöngyi ORBÁN (Cluj-Napoca, Romania), Jutka RUDAŠ
(Maribor, Slovenia), Zoltán VIRÁG (Szeged, Hungary).

Reviewers: Edit ANDRIĆ (University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian
Studies), Tamás BARCSI (University of Pécs, Faculty of Health, Institute of Helath Insurance),
Marko ČUDIĆ (University of Belgrade, Faculty of Philology, Department of Hungarian Studies),
Zoltán DÉVAVÁRI (University of Novi Sad, Teacher's Training Faculty in Hungarian, Subotica),
Edit GILBERT (University of Pécs, Faculty of Humanities, Institute of Hungarian Language and
Literature, Department of Modern Literature and Literary Theory), Katalin HÁSZ FEHÉR (Univer-
sity of Szeged, Faculty of Humanities, Department of Hungarian Literature), Hargita HORVÁTH
Futó (University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies), HÓZSA
Éva (University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies, Teacher's
Training Faculty in Hungarian, Subotica), Csaba KISS GY. (University of Warsaw, Faculty of Modern
Languages, Department of Hungarian Language and Literature), Gyöngyi MIKOLA (University
of Szeged, Faculty of Humanities, Institute of Slavic Philology), Ferenc NÉMETH (University
of Novi Sad, Teacher's Training Faculty in Hungarian, Subotica Anikó NOVÁK (University of
Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies), Ilona RAJSLI (University
of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies), Márton SZILÁGYI
(Eötvös Loránd University, Institute of Hungarian Literature and Cultural Studies, Department of
Literature History of XVIII-XIX. Century), Boris STOJKOVSKI (University of Novi Sad, Faculty
of Philosophy, Department of History), Anikó UTASI (Preschool Teachers Training Collegue Novi
Sad), Ottília VELISEK-BRASKÓ (Preschool Teachers Training Collegue Novi Sad).

ETO-classification: Julianna ISPÁNOVICS CSAPO

English translation: Anikó KOVÁCS

Serbian translation of foreign authors summaries: Csilla UTASI

Lector and proof-reader: Márta BUZÁS

The issue was supported by Ministry of Education, Science and Technological Development
(Belgrade) and the National Council of the Hungarian Ethnic Minority (Subotica).

MINISTARSTVO PROSVETE, NAUKE
I TEHNOLOŠKOG RAZVOJA

Published by the University of Novi Sad, Faculty of Philosophy,
Department of Hungarian Studies in 2018.

On the basis of the report of the VSAT Secretariat of Education, Science and Culture issue
number 413-194/73. VI. free of purchase tax.

A kézirat leadásának időpontja: 2018. szeptember 5.

Az elfogadás időpontja: 2018. november 30.

PÁPISTA Zsolt

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Német Nyelv és Irodalom Tanszék
Újvidék, Szerbia
zolt.papista@ff.uns.ac.rs

FELEDÉSBE MERÜLT KUTYÁK

A magyar *kutya* vezérszavú frazémák archaikus rétege kognitív nyelvészeti megközelítésben⁸⁴

A dolgozat a *kutya* vezérszavú archaikus frazémák kognitív nyelvészeti elemzését tűzte ki célul, hogy fényt derítsen arra, vajon felfedezhetőek-e közös jellemzők ezen frazémák között, és ezzel magyarázatot találjon arra, milyen tényezők vezethetnek a frazémák köznyelvi használatból való kiveszéséhez. Az archaikus frazémák vizsgálata kimutatta, hogy egy frazémának a használatból való kiveszése többek között különböző kognitív jelenségekkel hozható kapcsolatba, melyek közül a KUTYA prototípusának elváltozása, a FALU fogalmi keret redukálódása és egyes fogalmaknak a fogalmi rendszerből való kiveszése voltak azok a tényezők, amelyek hozzájárulhattak ezeknek a köznyelvi használatból való kiveszéséhez.

Kulcsszavak: archaikus frazémák, prototípus, fogalmi metafora, fogalmi keret, kutya

1. Bevezetés

A frazémák olyan konvencionizált kifejezések, amelyek egy adott kultúrának legkülönbözőbb tapasztalatait és bölcsességeit tárolják magukban, és közvetítik ezeket nemzedékről nemzedékre. A nyelv azonban egy élő dolog, amely szüntelenül változik a hozzá tartozó kultúrával együtt, és miközben számos új frazémával gazdagodik, megannyi másik idővel feledésbe merül. Tekintettel

⁸⁴ A jelen munkát Magyarország Collegium Talentum 2018 programja támogatta. A dolgozat 2016. október 25-én bemutatásra került az Egyetemi Nyelvészeti Napok Penavin Olga 100 konferencián az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karán.

arra, hogy a kutya a magyar kultúrában – akár más kultúrákban is – az ember mindennapjainak szoros részét képezi, csak természetes, hogy jelentős mennyiségű frazémánkban is szerepel. A dolgozat a *kutya* vezérszavú archaikus frazémák elemzését tűzte ki célul, hogy fényt derítsen arra, vajon felfedezhetőek-e közös jellemzők ezen frazémák között, és ezzel magyarázatot találjon arra, milyen tényezők vezethetnek a frazémák köznyelvi használatból való kiveszéséhez. Erre a célra a kognitív nyelvészeti megközelítés mutatkozott megfelelőnek, mivel rámutatott arra, hogy az átlagos beszélő kogníciójának milyen jellegzetességeire vezethető vissza a frazémák archaikussá válása.

A vizsgálatban a KUTYA fogalmának a specifikus manifesztálódása az archaikus frazémákban, valamint egyéb kognitív szemantikai jelenségek, amelyek a jelentésalkotásban részt vettek, jelentős tényezőt jelentettek, és hozzájárulhattak a vizsgált frazémák archaikus státusához. Ennek eredményeként három kognitív jelenség mutatkozott relevánsnak a vizsgálatban: a prototípus, a fogalmi metafora és a fogalmi keret.

2. Elméleti keret

2.1. Frazémák

Dolgozatomban a frazéma terminus alatt olyan állandósult szókapcsolatokat értünk, amelyek különböző jellegzetességekkel rendelkeznek. Burger (2003, 14–32) szerint a frazémák legfontosabb jellegzetességei a polilexikalitás, a stabilitás, valamint az idiomatikusság, míg Fleischer (1982, 67) ehhez hozzáfűzi az efféle szókapcsolatok lexikalizálódását és reprodukálhatóságát is.

A polilexikalitás azt jelenti, hogy a frazémák legalább két lexikai egységből tevődnek össze. Egyes szerzők szerint két autoszemantikus, mások szerint pedig egy autoszemantikus és egy szinszemantikus egységből állnak (Fink-Arsovski, 2002, 6), míg mások szerint egy állandósult szókapcsolat felismerésekor nem meghatározó tényező, hogy autoszemantikus, illetve szinszemantikus egységekről van-e szó, mindaddig, amíg a közöttük fennálló kapcsolat stabil (Burger 2003, 15). A stabilitás ugyanis azt jelenti, hogy a frazémák meghatározott szókapcsolatok formájában ismertek és használatosak. Az idiomatikusság arra vonatkozik, hogy a szókapcsolatnak legalább egyik komponense átvitt értelemmel fordul elő, illetve hogy a kifejezés idiomatikussága elveszne, amennyiben azt a komponenst egy másik komponenssel helyettesítenénk. Palm (1995, 9) ezt a jelenséget olyan szemantikai transzformációnak tekinti, amely következtében egy frazémának a komponensei (legalább egy, de akár mind) egyfajta reinterpretáción mennek keresztül. A lexikalizálódás és a reprodukálhatóság a frazéma stabilitásából és

idiomatikusságából fakadnak, és azt a jelenséget takarják, hogy egy szintaktikai szerkezetet (a frazémát) egyetlen lexikai egységként kezelünk, ugyanis nem „reprodukáljuk” ezeket a szerkezeteket egy szintaktikai modell alapján, hanem már meglévő formában „reprodukáljuk” őket a kommunikáció során (Fleischer 1982, 67).

2.2. A prototípus-elmélet

Tekintettel arra, hogy számtalan élőlény, tárgy, hely és egyéb jelenség létezik körülöttünk, felvetődik a kérdés, hogy minek köszönhetően vagyunk képesek mindezeket a dolgokat kategorizálni, azaz tudni, hogy mik és mi a nevük. A válasz erre a kérdésre a prototípus-elméletben keresendő. A prototípus-elmélet Eleanor Rosch nevéhez fűződik, aki pszichológusok segítségével az 1970-es években arra a következtetésre jutott, hogy az emberek prototípusok, azaz kategóriák ideális reprezentációi segítségével kategorizálják a körülöttük lévő világot.

A prototípus fogalmának meghatározásakor (a kategorizáció klasszikus felfogásával szemben) négy különböző dolgot kell szem előtt tartani:

- A prototípusok olyan kategóriák, amelyeket nem lehet definiálni egyetlen (szükséges és elégséges) attribútumcsoport⁸⁵ segítségével, amely kritériumnak számítana (Coleman–Kay 1981, 43).
- A prototipikus kategóriákat egy úgynevezett családi hasonlósági struktúra tartja össze, ami annyit jelent, hogy a kategória minden tagjának legalább egy, de valószínűleg több attribútuma közös más tagokkal, viszont nincs olyan attribútum (vagy csak kevés olyan attribútum létezik), amely minden tagban megtalálható volna (Rosch–Mervis 1975, 574–575).
- A prototipikus kategóriák bizonyosságot tesznek a kategóriatagság eltérő fokáról, azaz nem minden tag képviseli a kategóriát azonos mértékben (Rosch 1978, 36).
- A prototipikus kategóriák között nincsenek éles, pontosan meghúzzható határok, amelyek egyértelműen elválaszthatnák őket egymástól (Mervis–Rosch 1981, 109).

Dolgozatomban a harmadik pont az, amely fontos számunkra, mivel a vizsgált frazémák jelentős részében előforduló КУТЯ kategória prototipikusságának kérdése lényeges szempontot képvisel. Attól függően, hogy a kategória egy tagja mennyi kategóriameghatározó attribútummal rendelkezik, a kategóriának jobb vagy kevésbé jó képviselője lehet – a jobb képviselők prototipikusabbak az utóbiaknál. Ahogy Barsalou (1985, 629), a kategorizációról szóló egyik klasszikus

85 A prototípus-elmélet keretében az attribútum fogalma alatt a kategória meghatározó jellemzőit értjük.

művében megfogalmazta: „Ahelyett, hogy egyenrangúak lennének, egy kategória tagjai különböznek aszerint, hogy mennyire jó (vagy mennyire tipikus) képviselői a kategóriájuknak.”⁸⁶ A prototípus-elmélet szerint tehát egy kategóriának bizonyos jellemzői azonos értékűek, és a kategóriának azon tagjai, amelyek ezeknek a jellemzőknek a többségével rendelkeznek, a kategória prototípusává válnak. Azok a tagok, amelyek nem rendelkeznek ezeknek a jellemzőknek a többségével, továbbra is a kategóriához tartoznak, viszont nem képviselnek prototípusokat. A kategorizáció azonban nem csak az egyén kogníciójának kérdése – a kategóriákat a kultúra is alapvetően befolyásolja (Kövecses–Benczes 2010, 46).

2.3. A fogalmi metafora

A fogalmi metafora elméletében, amelynek kezdetei Lakoff és Johnson (1980) nevéhez fűződnek, a metafora nem csupán egy nyelvi-stilisztikai eszköz szerepét tölti be, amelynek egyetlen funkciója abban rejlik, hogy hozzájáruljon a szöveg expresszivitásához. A metafora ennek az elméletnek a keretében az emberi gondolkodásnak és kogníciónak szerves részét képezi, és áthatolja mindennapi életünket:

A fogalmak, amelyek a gondolkodásunkat uralják, nem csupán a szellemünk részei. A mindennapjainkat uralják ezek, a legapróbb részletekig. A fogalmaink strukturálják azt, amit érzékelünk, ahogyan tájékozódunk a világban, és ahogyan viszonyulunk más emberekhez. A fogalmi rendszerünk ebből kifolyólag központi szerepet játszik mindennapi valóságaink definiálásában. Amennyiben igaz az állításunk, hogy fogalmi rendszerünk nagymértékben metaforikus természetű, akkor az, ahogyan gondolkozunk, amit tapasztalunk, és amit minden nap cselekszünk, a metafora kérdéskörét képezi⁸⁷ (Lakoff–Johnson 1980, 3).

Amennyiben a fogalmi rendszerünkben egy bizonyos fogalmi tartományt egy másik tartomány segítségével aktiválunk, ezt a fogalmi metafora mechanizmusával tesszük. Ez a mechanizmus bizonyos leképezések rendszerét képezi, ugyanis egy (általában) elvontabb fogalomra, az ún. céltartományra valamilyen közös hasonlóságon alapuló analógia segítségével leképezünk egy (általában)

86 „Instead of being equivalent, the members of a category vary in how good an example (or how typical) they are of their category.” (A szerző fordítása – P. Zs.)

87 “The concepts that govern our thought are not just matters of the intellect. They also govern our everyday functioning, down to the most mundane details. Our concepts structure what we perceive, how we get around in the world, and how we relate to other people. Our conceptual system thus plays a central role in defining our everyday realities. If we are right in suggesting that our conceptual system is largely metaphorical, then the way we think, what we experience, and what we do every day is very much a matter of metaphor.” (A szerző fordítása – P. Zs.)

konkrétabb fogalmat, a forrástartományt (Lakoff 1993, 206–207). A forrástartományt rendszerint közvetlenül és fizikailag tapasztalhatjuk érzékszerveink segítségével, majd ezeket a konkrét tapasztalatokat átvihetjük a céltartományra, hogy annak elvont fogalmi struktúráját ezáltal a már meglévő (a forrástartományra vonatkozó) tapasztalatainkkal gazdagítsuk. Ezek az átvitt tapasztalatok nagymértékben kihatnak a céltartomány konceptualizálására, ami miatt a metafora elsősorban kognitív folyamat, és csak másodsorban tekinthető nyelvi kifejezésnek (Riemer 2003, 392). Emiatt különbséget kell tenni a fogalmi metafora és a metaforikus kifejezés terminusok között. Az előbbi ugyanis egy kognitív jelenség, amely fogalmi rendszerünk szférájához tartozik, míg az utóbbi egy bizonyos fogalmi metaforának nyelvi megnyilvánulására vonatkozik. A metaforikus leképezéseket A CÉLTARTOMÁNY FORRÁSTARTOMÁNY formájában szokás jelölni (vegyük példának A SZERELEM UTAZÁS, A TUDÁS LÁTÁS, AZ IDŐ PÉNZ metaforákat). A metafora kognitív megközelítése továbbá fontos szerepet játszhat egy adott kultúra tanulmányozásában és megértésében, mivel feltárja, hogy egy adott nyelvterület beszélői milyen fogalmakat kötnek össze egymással, amikor figuratív módon használják a nyelvet (Kövecses–Benczes 2010, 79).

2.4. A fogalmi keret szerepe a frazémák szemantikájának reinterpretációjában

Számos frazéma képi szintjének adekvát interpretációja lehetetlen volna a megfelelő kulturális tudás alkalmazása nélkül (Dobrovolskij–Piirainen 2009, 24). Ez a kulturális tudás a kognitív nyelvészetben a fogalmi keret⁸⁸ nevet viseli, és elsősorban olyan fogalmaknál alkalmazunk fogalmi kereteket, amelyek pusztán a jellemzőik felsorolásával nem határozhatóak meg egyértelműen (Fillmore 1977). Fogalmi keret alatt valójában egy sematizált tapasztalatot (tudásstruktúrát) értünk, amelyet a fogalmi szint részeként a hosszú távú emlékezetünkben tárolunk, és amely olyan elemeket és entitásokat köt össze, amelyeket egy bizonyos kulturálisan beágyazódott jelenettel, szituációval vagy eseménnyel asszociálunk (Evans 2007, 85). Egy példa lehet erre a REGGELI fogalmi keret prototípusa, amelyhez ismerni kell az adott kultúrának az intézményeit és szokásait, amelynek ez a kategória részét képezi. Ebben az esetben szükséges megérteni a napi három étel fogyasztásának szokását többé-kevésbé meghatározott időközökben, valamint, hogy az alvási periódus utáni étkezés általában meghatározott ételtípusokat foglal

88 A szakirodalomban a *fogalmi keret* terminus mellett számos más kifejezést is alkalmaznak, mint például *kulturális modell*, *kognitív modell*, *séma*, *gestalt* stb., sőt az is előfordulhat, hogy ugyanaz a szerző több elnevezést alkalmaz párhuzamosan. Mivel ezek a terminusok a kognitív tudományok különböző részterületeiről származnak, akár apró eltéréseket is fel lehet fedezni a jelentéseikben, azonban mind többé-kevésbé ugyanazt a jelenséget írja le – a világról alkotott tudásunk strukturált reprezentációját (Kövecses–Benczes 2010, 51).

magába, és hogy erre az étkezésre alkalmazzuk a *reggeli* szót (nem kell minden feltételnek – amely meghatározza a prototípust – jelen lennie ahhoz, hogy egy anyanyelvi beszélő megfelelően alkalmazza a szót) (Fillmore 1982, 117–119).

A frazémák és a fogalmi keret viszonyának magyarázására Dobrovolskij és Piirainen (2009, 25) a német *ein rotes Tuch für jemanden sein* (piros kendő valaki számára) frazémát alkalmazzák, amely azt a szemantikát fejezi ki, hogy valaki vagy valami egy személyt rendszeresen ingerel vagy felbosszant. Sem az egyes összetevőkben (*piros, kendő*), sem a teljes kifejezés szó szerinti jelentésében nem található olyan széma, amely a figuratív jelentés értelmezéséhez releváns volna. A megfelelő reinterpretációhoz nélkülözhetetlen egy megfelelő fogalmi keret, a BIKAVIADAL aktiválása az összes elemével együtt (torreádor, bika, a torreádor által alkalmazott eszközök stb.). Számos frazéma ehhez hasonlóan jelentős mértékben függ meghatározott fogalmi keretektől, amelyeknek megfelelő ismerete nélkül a szemantikai reinterpretáció lehetetlenné válik.

3. A vizsgálat

A szisztematikus vizsgálat érdekében O. Nagy Gábor *Magyar szólások és közmondások* (1976) című frazémagyűjteményéből kivontuk azokat a frazémákat, amelyek a *kutya* vezérszót tartalmazták, és a *rég*.⁸⁹ rövidítéssel voltak ellátva. A vizsgálat célja az volt, hogy a kognitív nyelvészet segítségével magyarázatot találjunk arra, milyen tényezők vezethettek (vagy legalább hozzájárulhattak) ezeknek a frazémáknak a köznyelvi használatból való kivészéséhez. A vizsgálat eredményeképpen különböző jelenségeket identifikáltunk, amelyek ehhez a folyamathoz lényegesen hozzájárulhattak:

- 1) a KUTYA fogalom prototípusának elváltozása,
- 2) a HITVÁNY EMBER KUTYA fogalmi metafora nagymértékű eltűnése a fogalmi rendszerünkől⁹⁰,
- 3) a FALU fogalmi keretekhez való fűződés, valamint
- 4) bizonyos fogalmak kivészése a fogalmi rendszerünkől (archaikus reáliák).

Az egyes frazémákat aszerint csoportosítottuk, hogy melyik kognitív jelenség jellemző rájuk, és a dolgozat következő szegmensében az identifikált kognitív jelenségeket ezek a frazémák alapján részletesen bemutatjuk.

89 A *rég*. rövidítést O. NAGY a *régi nyelvi* frazémák jelölésére alkalmazta, azaz olyanokra, amelyekre csak száz évnél régebbi adata volt.

90 Meg kell jegyeznünk, hogy a HITVÁNY EMBER KUTYA fogalmi metafora nagymértékű eltűnése fogalmi rendszerünkől közvetlen következménye lehetett a KUTYA prototípus megváltozásának.

3.1. KUTYA – az archaikus prototípus

Az analízis kimutatta, hogy jelentős számú *kutya* vezérszót tartalmazó frazéma olyan szemantikát fejez ki, amelyben a kutya negatív értékelést kap, vagy negatív tulajdonságokkal rendelkező, hitvány embert képvisel, továbbá olyanok is előfordultak, amelyekben az ember a kutyát fizikailag bántalmazza. Felvetődik a kérdés, hogyan lehetséges az, hogy az az állat, amelyet manapság az ember leghűségesebb barátjának tekintünk, amely oly sok ember dédelgett kedvence, ilyen negatív tartalmakat hordozhatott egykor. O. Nagy Gábor a művelődéstörténet alapján két lehetséges magyarázatot ad erre a kérdésre:

Az egyik [magyarázat] az, hogy hajdan, különösen a török hódoltság és a kuruc-labanc harcok korában nagyon elszaporodtak a gazdátlan, kóbor kutyák, amelyeknek semmi hasznát sem vették, de annál több kárát látták az akkori emberek. Az ilyen, részben dögön élő, részben az értékes kisebb vadat pusztító, de magára az emberre is veszélyes kóbor ebek joggal kelthettek maguk iránt gyűlöletet és megvetést. De még talán ennél is fontosabb a kutya szavunk jelentéstörténete szempontjából az a régi babonás hiedelem, hogy a régiek elképzelése szerint az ördög, tehát maga a rossz is a kutya alakját vette fel, mint kutya öltött testet (O. Nagy 1999, 249).

Ebből az derül ki, hogy a vizsgált frazémákban a kialakulásukkor aktuális történelmi és kulturális tényezők lényegesen kihatottak a KUTYA fogalmának prototípusára, azaz arra a mentális reprezentációra, amely társadalmi szinten az átlagbeszélő szempontjából bizonyos attribútumokat hordozott magában. Tekintettel arra, hogy a frazémák általánosított tapasztalatokat hordoznak magukban, amelyek a frazéma kialakulásakor az átlagbeszélő szempontjából érthetőek kell hogy legyenek, az ezekben a frazémákban leírt ember-kutya viszonynak az adott történelmi kontextusban a normát kellett képviselnie. Ez azt jelenti, hogy a vizsgált frazémák jelentős részében a KUTYA prototípusa lényegesen eltér attól, amit ma tekintünk prototipikusnak. Manapság ugyanis a kutya az átlagbeszélő számára nem képvisel negatív mentális tartalmakat, hanem kimondottan pozitívakat, és ezzel összhangban az ember-kutya viszony is elsődlegesen pozitívnak számít. Ebből arra lehet következtetni, hogy a történelmi és kulturális tényezők változása lényeges következményekkel járhat a prototipikus fogalmak bizonyos jellemzőit illetően (legalább abból a szempontból, hogy milyen szerepet töltenek be ezek a fogalmak az ember életében), és hogy amennyiben egy fogalomnak a prototípusa, amely bizonyos frazémáknak az alapját képezi, jelentős változáson megy keresztül, és amennyiben az elváltozott prototípus ütközik a frazémákba

foglalt eredeti prototípussal, ez nagymértékben hozzájárulhat ahhoz, hogy ezek a frazémák idővel kivesszenek a köznyelvből.⁹¹

A *kutya gazda, eb szolgál* (= 'ha rossz a munkáltató az alkalmazottjához, az alkalmazott is rosszul dolgozik') frazéma jól bizonyítja ezt, mivel itt a *kutya* és az *eb* lexémák a mondatban minőségjelzőként szerepelnek (és egyben szinonimák), melyek egyértelműen negatív szemantikával rendelkeznek. Amennyiben a *kutya egye (meg) a máját* (= 'szidalom') frazémát vesszük figyelembe, észrevehetjük, hogy a kutya itt is negatív kontextusban fordul elő, és feltételezhető, hogy itt egyrészt a kutyanak a dögevő természete játszik szerepet (ezzel a szidott személynek halálát kívánva), valamint az ördöggel való babonás kapcsolata is, amire az *ördög vigye el* (= 'szidalom') frazémával megegyező szemantikája is utal.

Tekintettel arra, hogy az ember–kutya viszony az archaikus KUTYA prototípusban elsődlegesen negatív viszonyt képvisel, elkülöníthető egy frazémacsoport, amelyben a képi szint a kutya kínszását írja le. Mai szempontból az állatkínzás minden formája taszító gondolat, így nem meglepő, hogy az olyan frazémák, amelyek az ember leghűségesebb barátjának a kínszását alkalmazzák a figuratív jelentés felidézésére, kivesztek a használatból. Ezekben a frazémákban az ember a kutyát ütheti, például a *megderekalják, mint a kan kutyát* (= 'elverik, elpáhollják') és a *megfoltozták a kutyabőrt*⁹² (= 'alaposan elverték') esetében, forró vizet önthet rá, akár a *leforrázták, mint a kutyát* (= 'csúnyán rápirítottak, megszegyenítették') példában, valamint kövel is megdobhatja, mint az *amelyik kutyát éri a kő, az rivanik el (az rivan fel ['üvölt fel'])* (= 'az érzi magát sértve a célzás miatt, aki bűnös, aki ludas a dologban'). A(z) *(a) félénk kutyának hasa alatt farka* (= 'a gyáva ember meghúzza magát') frazéma pedig olyan kutyát ír le, amely megszokta a rendszeres verést és fél tőle⁹³, akárcsak az *utoljára (a) kutya se(m) fél a botos bálványtól* (= 'az üres fenyegetésnek csak rövid ideig van hatása') frazéma, amely szintén a rendszeres kutyaverés gondolatára épül.

91 Kimondottan ki kell hangsúlyozni, hogy itt elsődlegesen a köznyelvet vesszük figyelembe, amely egy nyelvi közösség legtipikusabb nyelvi változatát képviseli, mivel annak ellenére, hogy a köznyelvi használatból a negatív tartalmakat hordozó (a *kutya* vezérszót tartalmazó) frazémák többsége kiveszett, a tájnyelvi és a népnyelvi frazémákban továbbra is megfigyelhető a kutya fogalomnak az efféle elavult prototípusnak a megléte.

92 A kutyabőr egyben arra utal, hogy gyakran a kutya bőrért használták pergamenként nemeslevelek készítésére.

93 Ennél a frazémánál továbbá az is kihatott a köznyelvi használatból való kiveszésre, hogy egy másik, szintén a kutya fogalmával kapcsolatos frazéma, a *behúzza a farkát* (= 'meghunyázkodik') hasonló szemantikát fejez ki.

3.2. A HITVÁNY EMBER KUTYA – egy elavult fogalmi metafora

Figyelemre méltó, mennyi archaikus frazéma épül egy olyan fogalmi metafora köré, amelyben a KUTYA forrástartományt biztosít a HITVÁNY EMBER céltartománynak.⁹⁴ Ez arra vall, hogy a fogalmi kapcsolat, amely ezekben a frazémákban található – A HITVÁNY EMBER KUTYA fogalmi metafora – túlnyomórészt kiveszett az átlagos magyar beszélőnek a fogalmi rendszeréből, és ezzel együtt a mai magyar nyelvben használatos frazémákból is. Ilyen értelemben maga a fogalmi metafora vált archaikussá. Ennek az a magyarázata, hogy megváltozott az átlagos embernek a kutya iránti prototipikus viszonya, és ezáltal a KUTYA prototipikus fogalma is megváltozott.

Különböző kategóriákat lehet megkülönböztetni ezeknél a frazémáknál az alapján, hogy a KUTYA forrástartománynak mely elemei játszanak szerepet a HITVÁNY EMBER céltartománynak a leírásában. Vannak olyan esetek, amelyeknél holisztikus azonosításról beszélhetünk, ahol a KUTYA fogalom metaforikusan teljes egészében helyettesíti a negatív jellemzőkkel rendelkező embert. Ilyen frazémák például az *akár fehér, akár fekete, elég, hogy kutya / fekete kutya, tarka eb, mind egy ördög* (= 'mindegy, hogy milyennek látszik, az a lényeg, hogy hitvány'), *ha a kutya bőrére eleve innánk, eltévelyednénk* (= 'nem jó a hitvány emberben tudatosítani, hogy benne is van érték, mert még elbízta magát'), valamint a *kár a kutya szőrét megaranyfüstözni* (= 'a hitvány ember nem méltó a kitüntetésre, a különleges megbecsülésre'). Az ilyen frazémák bizonyítják, hogy a HITVÁNY EMBER KUTYA fogalmi metafora egy adott pontban kulturális szinten beépült a magyar ember fogalmi rendszerébe, ugyanis a fogalom teljes egészében – minden további magyarázat nélkül – mentális hozzáférést biztosított a kívánt céltartományhoz.

Számos frazéma a HITVÁNYSÁG fogalmát úgy idézi fel, hogy a kutya prototipikus viselkedését párhuzamba hozza az ember olyan viselkedésével, amelyet hitványnak minősítünk. Ebben a kontextusban az ugatásnak, mint a kutya legtipikusabb cselekvésének lényeges szerepe van. Mivel az ugatás auditív jelenség, nem meglepő, hogy elsősorban az ember verbális viselkedésével került párhuzamba, méghozzá olyannal, amely, akár a KUTYA fogalma, negatív értékelést kapott. Ez az *ugat a kutya, de a szél elhordja* (= 'a hitvány ember rágalmaira senki sem ad') példán látható. Azonban az ugatás a verbális alattomossgát is túlszárnyalja az *a kutya el nem hagyja az ugatást* (= 'az alávaló emberből mindig kiütközik a komiztság'), amelyben a *hitványság* attribútum az egész viselkedésre is áthelyeződhet azon logika alapján, hogy az ugatás szükséges attribútuma a

94 Ezért ezek a metaforák egy külön alfejezetet érdemelnek, bár a HITVÁNY EMBER KUTYA fogalmi metafora közvetlenül fűződik a KUTYA fogalom archaikus (negatív) prototípusához.

KUTYA prototípusának, és ezzel párhuzamban az *alávaló viselkedés* az előfeltétele annak, hogy valaki alávaló személy legyen.⁹⁵ Az ugatás mellett azonban a kutyának számos más negatív tulajdonsággal (például a marakodás, a dögévés/a vonzódás a döghöz, a hízélgés) is rendelkezik, amely metaforikusan párhuzamba hozható az emberrel. Ilyenek a *ritkán egyeznek meg a kutyák [szép volna, ha a kutyák megbékülhetnének]* (= 'a hitvány emberek sokat szoktak veszekedni egymással'); *sokat hízékedik a kutya, de nem hisznek neki* (= 'nem hisznek az olyan ember hízélgéseinek, akiről tudják, hogy rosszindulatú'); *a kutya, ha meg nem eszi is, legalább körülheveri a dögöt* (= 'ha nem követ is el mindig bünteteket a züllött ember, de mindig a rossz társaságot, a romlott környezetet keresi'); *sokat hízékedik a kutya, de nem hisznek neki* (= 'nem hisznek az olyan ember hízélgéseinek, akiről tudják, hogy rosszindulatú'); *ha egyszer a kutya a marhabelel megkóstolta, a húst se hagyja abba* (= 'aki egyszer valamely kisebb vétket elkövetett, az a nagyobbaktól sem riad vissza'). Hasonló példa a *kutya szokott egy bőrben járni* (= 'hitvány embernek jellemvonása a megrögzöttség, megátalkodottság') is, annak ellenére, hogy itt a kutyának nem valódi viselkedéséről van szó, hanem annak hiányáról, amennyiben az emberrel hasonlítjuk össze. Különösen jelentős a(z) *(a) kutya a koncert a prédikációt is elhagyja* (= 'a hitvány ember csak a saját anyagi érdekeit nézi') frazéma, mivel tükrözi, hogy ezek a frazémák a KUTYA fogalmának milyen értelmezésén alapulnak – a prédikáció, mint vallásos jelenség, kizárólag a hívő embernek jelent értéket, a hívő ember pedig a keresztény társadalomban az egyetlen erkölcsileg elfogadható létforma. A kutyának az értékrendszere nem tartalmazza a hitet semmilyen formában, csakis a létfenntartás az, ami döntéseit vezérli (emellett az ördöggel kapcsolatos asszociáció is fontos szerepet játszik). Ezért, ha táplálék (testi vágyak és szükségletek kielégítése) és vallás (szellemi érték) közül kellene választania, mindenképp a táplálékot választaná. Ezzel összhangban az olyan ember, aki saját anyagi hasznát tartja elsődleges értéknek, a kutyaéhoz hasonlóvá válik. Mai szempontból kimondottan érdekes frazémának tekinthető a *kutyabarátság, marhaszaporaság hamar oda van* (= 'a hitvány emberek barátsága nem szokott sokáig tartani'). Mára ugyanis már megváltozott a KUTYA fogalmának prototípusa, és a *hűség*, valamint a *barátság* attribútumok kerültek előtérbe vele kapcsolatban. Ilyen szempontból ez a frazéma teljes egészében összeegyeztethetetlen volna a mai fogalmi rendszerünkkel.

Mivel a kutya képes harapásával sérüléseket okozni, nem meglepő, hogy ez a gondolat fordul elő azokban a frazémákban, amelyek a hitvány ember ártal-

95 Itt egyben a fogalmi metonímia is szerepet játszik, mivel egy olyan metonimikus attribútum-fogalom viszonyról van szó, amelyben a viselkedés helyettesíti a személy jellemét a rész az egész helyett metonímia alapján.

mas viselkedésére vonatkoznak. Ilyen például az *a kutyának is van néha agyara, mint a disznónak* (= 'a rossz ember súlyos sérelmeket okozhat') és az *Őrizkedjél az alvó kutyától!* (= 'a rosszindulatú embertől akkor is óvakodjunk, ha szelídnek mutatja magát') frazémák. A *ha a kutyának oly sarva volna, mint mérge, senki se maradhatna mellette* (= 'ha a hitvány emberek nemcsak agyarkodni, hanem ártani is tudnának, szörnyű bajokat okoznának') frazémában ennek a gondolatnak azonban egy olyan változata fordul elő, amelyben a kutya kellemetlen, viszont ártalmatlan, és ugyanez érvényes a hitvány emberre is.

Egy további karakterisztikus módszer ezekben a frazémákban, amellyel a kutyát negatív fényben lehet szerepeltetni, annak kihangsúlyozásával valósul meg, hogy míg az embernek arca van, addig a kutyának csak pófája. Már a *pofa* szónak a megléte a magyar nyelvben az állatok elülső fejrészének leírására (*arc*, *száj* és hasonló szavak helyett) azt mutatja, hogy a magyar kultúrában (mint számos más kultúrában is) alapvető különbséget tettek az állat és az ember elülső fejrészének státusa között. Az *arc* ugyanis a kulcs a személyes identitásunkhoz és az önpercepciónkhoz, valamint lehetővé teszi, hogy megértsünk és felismerjünk másokat (De Mello 2012: xvii). Mivel ilyen szoros összeköttetésben áll az *arc* az ember társadalmi voltával, nem meglepő, hogy a kutya elülső fejrésze (mivel az embernél alacsonyabb értékű lénynek tekintették⁹⁶) nem lehetett egyenértékű az ember arcával. Ez a gondolat kerül kifejezésre a *kutyának pofa az orcája* (= 'a hitvány ember a legnagyobb szemtelenségtől sem riad vissza'), *soha nem pirul meg a kutya [Hányszor kellene megpirulni a kutyának, ha orcája volna!]* (= 'a hitvány ember nem ismeri a szégyenkezést, a szégyenérzetet') és a *kutyaábrázatból nem válik orca* (= 'szemtelen ember mindig orcátlan marad') frazémákban. Az *arc* itt egyben a szégyenérzetet képviseli a TESTRÉSZ AZ ÉRZELEM HELYETT metonimikus viszony alapján, mivel a szégyenérzettől az ember arca szomatikus reakcióként elpirul. A kutya azonban fizikailag képtelen elpirulni, ami ebben az esetben további igazolást ad az ember és a kutya elülső fejrészét leíró különböző kifejezések meglétének, és mivel a hitvány ember ezek szerint a frazémák szerint nem ismer szégyenérzetet, neki sem lehet arca (azaz átvitt értelemben *orcátlan*) – ennél az oknál fogva volt ezekben az esetekben alkalmazható a KUTYA fogalma forrástartományként.

Külön említést érdemel a *kutya is megugatja* (= 'mindenki tudja, mennyire hitvány') frazéma, mivel nem épül közvetlenül a HITVÁNY EMBER KUTYA metaforára. Azonban mégis jelen vannak a metafora elemei, legalábbis a KUTYA fogalom

96 Lakoff és Turner (1989) szerint a világ dolgai közötti viszonyokat a Létezés Nagy Lánca népi elmélet alapján értelmezzük, amely tulajdonképpen egy hierarchiarendszer, amelynek a csúcán az ember van, alatta pedig az állatok, a növények, komplex tárgyak és fizikai dolgok, és valójában ezzel magyarázhatjuk az ember és a kutya között fennálló hierarchikus viszonyt is.

prototípusának archaikus *hitvány* attribútuma, mivel a kutya ebben az esetben önmagában a hitványságot testesíti meg, és ha már ő is megugatja a hitvány embert, az azt jelenti, hogy a megugatott személy hitványabb még a kutyánál is.

3.3. FALU – az elidegenedett fogalmi keret

Ahhoz, hogy megmagyarázhassuk, hogy a vizsgált frazémáknak egy másik jelentős csoportja milyen okok miatt válhatott archaikussá, nem a prototípus-vagy a fogalmi metafora-elmélethez kell fordulnunk, hanem a fogalmi keret jelenségéhez. A fogalmi keret nem más, mint „tapasztalataink valamely koherens szegmenséről (például entitásokról vagy eseményekről) alkotott strukturált mentális reprezentáció. [...] A fogalmi keret tapasztalataink idealizált reprezentációja, vagyis sematizációja: a keret nem a valóság pontos mása, hanem annak csupán egy idealizált – sematizált –, prototípusokra épülő változata” (Kövecses–Benczes 2010, 225).

A kulturális modell, amelynek aktiválása szükséges előfeltétel ahhoz, hogy ezeket a frazémákat kellőképp lehessen interpretálni, a FALU fogalmi keret. Tulajdonképpen ez a fogalmi keret lehet az egyik elsődleges oka annak, hogy ezek a frazémák kihaltak a használatból – az ide sorolható frazémák ugyanis egy olyan prototípusát feltételezik a KUTYA fogalomnak, amely elsősorban a falusi élet részét képezi, ez a felfogás pedig a mai társadalom szempontjából elavultnak számít. A társadalom rohamos urbanizálódása miatt egyrészt elképzelhetetlen, hogy az átlagember a kutyát továbbra is elsősorban a faluval kösse össze, másrészt pedig logikus következmény, hogy maga a faluról alkotott fogalmi kerete redukálódik, és egyre kevesebb információt hordoz. Amennyiben azonban a beszédhelyzetben a beszélő (és/vagy a befogadó) nem (vagy csak kis mértékben) ismeri azokat az elemeket, amelyek a FALU kulturális modelljét alkotják (különböző falusi szokások, földműveléssel és állattenyésztéssel kapcsolatos eszközök és műveletek stb.), és amelyek szükségesek a frazémák motíváltságának és szemantikájának sikeres dekódolásához, logikus következmény, hogy számára ezeknek a frazémáknak a használata kevésbé célszerű a sikeres kommunikáció megvalósítása szempontjából (mivel a frazéma reinterpretációja az aktuális beszédhelyzetben korlátozott). Amennyiben pedig a társadalomban egyre kevesebb beszélő és potenciális recipiens rendelkezik a fogalmi keretnek megfelelő komplexitású változatával, a vele kapcsolatos frazémák idővel kihaltak a használatból. A fogalmi keret ismertségének csökkenése mellett az is ilyen eredményhez vezethet, hogy a beszélő az adott fogalmi keretet nem érzi kellőképpen kompatibilisnek a saját valóságával. A FALU esetében ez annyit jelent, hogy az urbanizált társadalomban a VÁROS fogalmi keret sokkal inkább megfelel az átlagos életmódnak és világnézetnek (fiatalabb generációk esetében akár falun is), így olyan frazémák, amelyek a FALU modelljét aktiválják, több

mentális folyamatot igényelnek a reinterpretációhoz, mivel a dekódolást és az interpretációt megelőzi a megfelelő fogalmi keret felismerése és aktiválása.⁹⁷

A vizsgált frazémák közül egyesekben bizonyos lexémák aktiválják ezt a keretet, másoknál viszont értelmét veszíti a frazéma a keret aktiválása nélkül. Amennyiben figyelembe vesszük a *lusta kutya istállót keres* (= 'lusta ember az, aki akkor is fedél alá húzódik, ha kint volna dolga'), a *kutya is reászokik a csirkére* (= 'a jót hamar megszokja az ember'), *Ne legyetek, mint a kutyák, hanem mint a disznók!* (= 'Ne marakodjatok, hanem tartsatok össze, segítsétek egymást, ha baj van!'), *ásítózik, mint a kutya a túróra* (= 'nagyon vágyik vmire'), valamint a *Kutya szántsa meg a lelkét!*⁹⁸ (= 'szidalom') frazémákat, észrevehető, hogy mindegyikben előfordul olyan lexéma, amely a FALU fogalmi keretet aktiválja: *istálló*, *csirke*, *disznó*, *túró(készítés)*, *szántás*. A beszélőnek és a befogadónak tehát a sikeres kommunikáció érdekében rendelkeznie kell bizonyos ismeretekkel a falusi életéről: tudniuk kell, hogy a falusi birtokok általában rendelkeznek istállóval, és hogy a kutyanak nem az istállóban van a helye, továbbá hogy hátrányos dolog, ha a kutya rászokik a baromfi elpusztítására, emellett ismerniük kell a különbséget a kutyák és a disznók viselkedése között, valamint tisztában kell lenniük a szántás műveletének fogalmával stb. Amennyiben a beszélőnek és a befogadónak a FALU fogalmi kerete nem foglal magába ilyen és hasonló ismereteket, a frazéma motiváltságát veszíti számukra, ami miatt nehezebben tudnak párhuzamot létesíteni a saját valóságuk és a frazémában leírt valóság között.

Egy további esemény, amely a FALU fogalmi kerethez fűződik, és előfordul a vizsgált frazémákban, a kutya ellése. Ilyen frazémák a *legjobb kutya, melynek szeme legutoljára nyílik* (= 'minél lassabban fejlődik a gyermek, annál derekabb, tehetségesebb ember válik belőle'), *heves kutya vak kölykeit hányja* (= 'az elhamarkodott munkának nem szokott jó eredménye lenni'), valamint a *kutya után ugat a kutyó* (= 'az idősebbek példáját követik a fiatalok'), melyeknek a megfelelő reinterpretációjához szükséges ismerni az anyakutya és a kölykei jellegzetes viselkedését.

Érdemes figyelembe venni a *csavarog, mint a falusi kutya a nagyvárosban* (= 'büszkélkedve jár, pedig semmi oka rá') frazémát, valamint a *feszít, mint a falusi kutya a (pesti) flaszteron* és a *legénykedik, mint a falusi kutya a városi kövezeten* változatait, mivel már a lexikális szinten is felidézik a meglévő különbséget

97 Ki kell azonban hangsúlyozni, hogy tájnyelvi, nyelvjárási, a magyar nyelvterületnek csak kis részén ismert frazémák, valamint az ország nagyobb részén ismert népnyelvi frazémák között továbbra is vannak olyanok, amelyek a falu fogalmi keretet idézik fel.

98 Ennél a példánál azonban nem csak a falu fogalmi keret játszik fontos szerepet. Mivel itt vallásos elem is előfordul (*lélek*), elképzelhető, hogy a kutya ebben az esetben a régi hiedelmekkel összhangban az ördög megtestesítését képviselte. Ilyen szempontból a kutya archaikus prototípusát is fontos tényezőnek kell tekinteni.

a KUTYA prototípus falusi és városi változatai között (a prototípusok ugyanis kontextusfüggők lehetnek). További változatai is léteznek ennek a frazémának: *feszít, mint a bécsi kutya a pesti piacon; legénykedik, mint a pesti kutya a bécsi piacon; legénykedik, mint a kutya a pesti piacon és rakja a szépet, mint a bécsi kutya* – ugyanazt a szemantikát fejezik ki és hasonló kognitív folyamat is áll mögöttük, viszont nem az általánosabb FALU és VÁROS, hanem a specifikusabb PEST és BÉCS fogalmi kereteket idézik fel. Lényeges különbség azonban nem áll fenn a különböző változatok között, mivel az interpretációhoz csupán a FALU és a VÁROS, illetve PEST és BÉCS között fennálló státuskülönbség ismerete szükséges. A *legénykedik, mint a kutya a pesti piacon* változat is ezt a szemantikát fejezi ki, annak ellenére, hogy nem fordul elő lexikális szinten a FALU fogalma. Ez azért lehetséges, mert a KUTYA archaikus prototípusa eleve a FALU fogalmi kerethez fűződik, és ezért alapból inkongruensek a KUTYA fogalom és a PEST (illetve pontosabban a PESTI PIAC) fogalmi keret.

A *gyalogol [gyalog jár], mint a kutya* (= 'lőháton vagy kocsin járó emberek mondták lenézően a gyalogosokra') tökéletes példa arra, hogy egy frazéma értelmét veszítheti a megfelelő fogalmi keret aktiválása nélkül, hiszen teljes mértékben kontextusfüggő. Tekintettel arra, hogy már maga a kontextus is elavult, mivel az átlagos ember nem jár lőháton vagy lovas kocsin, és mivel ez már semmiképp sem számítana presztízsnak, nem meglepő ennek a frazémának az archaikus volta. A *se kutyája, se macskája* (= 'semmije sincs, nagyon szegény') frazéma is ide sorolható, mivel a vagyont haszonállatok birtoklásával azonosítja, ami mindenképp a FALU fogalmi keret jellegzetessége. A kutya és a macska azonban nem tekinthető haszonállatnak, így ha valakinek falun még kutyája és macskája sincs, az igazán szegénynek tekinthető a frazéma logikája szerint. Továbbá a *mint nevelik a kutyát, úgy veszik hasznát* (= 'csak az a szülő várhatja, hogy gyermekei segítsenek neki, aki jól neveli őket') is a faluhoz fűződik, mivel a kutyát nem csupán háziállatként kezeli, hanem egy birtokon hasznos funkciót betöltő állatként (például házőrző kutya), a *ha a kutya megvész, elhagyja a házat [a jó kutya nem hagyja el a házat]* (= 'a józan gondolkodású ember nem hagyja el az otthonát, a szülőföldjét vagy a hazáját') és a *jó kutyát is könnyű házalóvá tenni* (= 'az otthonát szerető embert is el lehet idegeníteni a családjától') pedig ennek az elképzelésnek sikertelen változatát írják le. A *hamarabb ugatja meg a kutya a szegényt, mint a gazdagot* (= 'a szegény embernek minden ellensége'), valamint a(z) *(a le)láncolt kutya csak azt marja (meg), ki hozzá közelít* (= 'akinek van esze, nem keresi készkarva a veszedelmet') frazémákat is ebbe a csoportba soroltuk, mivel leláncolt, agresszív kutyával városban nem fut össze az ember, hiszen a városban tartott kutya manapság szelíd és nyugodt az emberek környezetében. Ezzel szemben „tudni való, hogy faluhelyen, tanyán nem ritka a harapós kutya” (O. Nagy 1999, 105).

A vizsgált anyagban volt azonban két frazéma, amely a VADÁSZAT fogalmi kereten keresztül kötődik a FALU fogalmi kerethez. Az egyik a *kutyát fog* (= 'megjárja, kudarcot vall'), amely olyan jelenetet ír le, amelyben a vadász valamely vad helyett csak kutyát fogott, a másik pedig a vulgárisabb *míg a kutya szarik, elfut addig a nyúl* (= 'aki késedelmeskedik, elszalasztja a kedvező alkalmat'), amely esetben a vadászkutya tétlensége vezet sikertelenséghez.

3.4. Archaikus reália – hiányzó fogalom

A vizsgált frazémák között olyanok is voltak, amelyekben bizonyos lexémák olyan reáliákat írnak le, amelyek ma már ismeretlenek, mivel eltűntek a használatból. Ezekben az esetekben ezek a reáliák vezethettek ahhoz, hogy a frazémák archaikussá váljanak, mivel a bennük foglalt reália ismertségének csökkenése a frazémák motiváltságának csökkenésével (és ebből kifolyólag korlátozott reinterpretációval) is járt a beszélő és a (potenciális) befogadó szempontjából. Ezekben az esetekben tehát arról van szó, hogy valójában egyes fogalmak kivesztek a fogalmi rendszerből, és ez vezethetett a frazémák archaikussá válásához.

A *se kutya, se peták* (= 'annak kifejezésére, hogy valaki nemcsak azt nem érte el, amit remélt, hanem még azt is elveszítette, ami már az övé volt') frazémában a *peták* képviseli az archaikus reáliát (elavult, hét krajcár értékű pénznem), a *szereti, mint kutya a gerebennyalást* (= 'nem szereti, nem kívánja') esetében a *gereben* (egy nyeles faeszköz, amelyet gypjú és rost fésülésére alkalmaztak), az *odakönyököl, mint kutya a garádjára* (= 'illetlenül rákönyököl valamire') esetében pedig a *garád* (gallyak, trágya, szalma, tüskés sövény és egyéb gaz segítségével összeállított kerítés).

4. Következtetések

A *kutya* vezérszót tartalmazó archaikus frazémák vizsgálata kimutatta, hogy bizonyos elváltozások a fogalmi rendszerünkben jelentősen hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a frazémák idővel kivesszenek a használatból.

Tekintettel arra, hogy a dolgozatban archaikus frazémákat vizsgáltunk, amelyek kronológiai szempontból „más társadalomban” (azaz a magyar társadalom egy másik, történelmi és kulturális szempontok alapján a maitól részben eltérő változatában) voltak használatosak, a vizsgálat folyamán arra a következtetésre jutottunk, hogy az adott kulturális és történelmi kontextus jelentősen befolyásolja a kategóriák prototípusait, mivel kihatással vannak olyan kategóriameghatározó attribútumokra, amelyek az embernek az adott kategóriával való viszonyára jelentős hatással vannak. A vizsgálat kimutatta, hogy a KUTYA kategóriának a prototípusa az archaikus frazémákban nem egyeztethető azzal, amit ma tekinte-

nénk prototipikusnak, legalábbis az ember-kutya viszonyt illető attribútumokat illetően. Míg manapság a kutya a házi kedvenc és az ember legjobb barátja státusát élvezzi fogalmi rendszerünkben, a vizsgált frazémák egy ettől teljesen eltérő kognitív státusról adnak tanúságot. Abból kifolyólag, hogy a török hódoltság és a kuruc-labanc harcok korában elszaporodtak a gazdátlan, kimondottan kártevő kóbor kutyák, valamint a régi babonás hiedelemnek köszönhetően, hogy maga az ördög is a kutya alakját veszi fel, a kutya prototipikusan negatív konnotációt öltött az akkori társadalomban, ami jelentősen eltér a KUTYA fogalmának mai, elsődlegesen pozitív tartalmú prototípusától. Ez azért lényeges, mert azt bizonyítja, hogy egy és ugyanaz a kategória diakrón szempontból bizonyos aspektusokat illetően eltérő attribútumokat tartalmazhat (azaz ugyanannak a kategóriának diakrón szempontból több változata lehet), aminek lényeges kihatása lehet a frazémák kialakulását és archaikussá válását illetően.

Ez a negatív prototípus vezetett olyan frazémákhoz, amelyekben az ember a kutyával szemben lenézően, megalázóan viselkedik, ami viszont ütközik a mai fogalmi rendszerünkkel. Így nem meglepő, hogy a KUTYA fogalom negatív prototípusa, valamint az erre épülő A HITVÁNY EMBER KUTYA fogalmi metafora, amelyet a vizsgálat folyamán posztuláltunk, számos archaikus frazémának képezi alapját, mivel ezek idővel – történelmi és kulturális változásokból kifolyólag – nagymértékben eltűntek a fogalmi rendszerünkben.

Egy másik tényező, amely megfigyelhető volt az archaikus frazémákban, a specifikus fogalmi kerethez való fűződés volt, mivel a vizsgált frazémák szemantikájának jelentős része csak a FALU fogalmi keret aktiválásával tekinthető transzparensnek. Mivel azonban a magyar társadalom (összhangban más európai társadalmakkal) az elmúlt századokban lényeges urbanizálódáson ment keresztül, a lakosság jelentős része elidegenedett a falusi élettől és szokásaitól. Ebből kifolyólag a FALU fogalmi keret az átlagos beszélő fogalmi rendszerében lényegesen kevesebb elemet tartalmaz egykori változatánál. Azok a frazémák, amelyek ezt a fogalmi keretet idézik fel, idővel veszíthettek alkalmazhatóságukból az urbanizált társadalomban, mivel nemcsak a beszélőnek, hanem a befogadónak is rendelkeznie kellett a szükséges tudással erről a kognitív modellről ahhoz, hogy megfelelően reinterpretálhassa az idiomatikus szemantikát az aktuális beszédshituációra vonatkozóan.

Egy további lényeges tényező, amely kihathat a frazémák archaikus voltára, az az archaikus reáliák használata. Ez kognitív szempontból azért lényeges, mert olyan fogalmakról van szó, amelyek a magyar nyelv mai átlagos beszélőjének fogalmi rendszeréből hiányoznak. A hiányzó fogalom (akár az elváltozott fogalmi keret) azt eredményezheti, hogy a frazéma szemantikája elveszíti transzparenciáját, és ezzel megnövekszik annak az esélye, hogy a frazéma kiveszik a használatból.

Feltételezhető, hogy ezek mellett más kognitív jelenségek is szerepet kaphatnak abban, hogy egy frazéma archaikussá váljon. Ilyen jelenségekre fényt deríthetnek további, más vezérszavú archaikus frazémákkal kapcsolatos kutatások.

Frazémagyűjtemény

O. Nagy Gábor. 1976. *Magyar szólások és közmondások*. 2. kiadás. Budapest: Gondolat.

Irodalom

- Barsalou, Lawrence W. 1985. Ideals, central tendency, and frequency of instantiation as determinants of graded structure in categories. In *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition* 11 (4): 629–654.
- Burger, Harald. 2003. *Phraseologie: Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. 2. kiadás. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- Coleman, Linda–Kay, Paul. 1981. Prototype Semantics: The English Word *Lie*. In *Language* 57: 26–44.
- De Mello, Margo. 2012. *Faces Around the World: A Cultural Encyclopedia of the Human Face*. Santa Barbara, Dencer, Oxford: ABC-CLIO.
- Dobrovol'skij, Dimitrij–Piirainen, Elisabeth. 2009. *Zur Theorie der Phraseologie: Kognitive und kulturelle Aspekte*. Tübingen: Staufenburg Verlag Brigitte Narr GmbH.
- Evans, Vyvyan. 2007. *A Glossary of Cognitive Linguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Fillmore, Charles J. 1977. Scenes-and-frames semantics. In *Linguistic Structures Processing*, szerk. Zampolli, Antonio. 55–81. Amsterdam–New York: North Holland Publishing Company.
- Fillmore, Charles J. 1982. Frame semantics. In *Linguistics in the Morning Calm*, szerk. The Linguistic Society of Korea, 111–137.
- Fleischer, Wolfgang. 1982. *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.
- Kövecses Zoltán–Benczes Réka. 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lakoff, George–Johnson, Mark. 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Lakoff, George–Turner, Mark. 1989. *More Than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lakoff, George. 1993. The contemporary theory of metaphor. In *Metaphor and Thought*, szerk. Ortony, Andrew. 202–251. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mervis, Carolyn B.–Rosch, Eleanor. 1981. Categorization of natural objects. In *Annual Review of Psychology* 32: 89–115.

- O. Nagy Gábor. 1999. *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. 6. kiadás. Budapest: Talantum.
- Palm, Christine. 1995. *Phraseologie: Eine Einführung*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Riemer, Nick. 2003. When is a metonymy no longer a metonymy? In *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*, szerk. Dirven, René-Pörings, Ralf. 379–406. Berlin–New York: Mouton de Gruyter.
- Rosch, Eleanor–Mervis, Carolyn B. 1975. Family resemblances: Studies in the internal structure of categories. In *Cognitive Psychology* 7: 573–605.
- Rosch, Eleanor. 1978. Principles of categorization. In *Cognition and Categorization*, ed. Rosch, Eleanor–Lloyd, Barbara B. 27–48. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

Zsolt PÁPISTA

FORGOTTEN DOGS

*A cognitive linguistic approach to archaic Hungarian idioms with the component **kutya** ('dog')*

The subject of the current paper is the cognitive linguistic analysis of archaic Hungarian idioms with the component *kutya* ('dog'), with the goal of determining whether these idioms share common characteristics that could explain which factors may lead to the disappearance of idioms from the standard language. The analysis of archaic idioms showed that several cognitive phenomena may contribute to an idiom falling out of use, which, in the case of the analyzed idioms, include a change in the prototype of the concept of DOG, the reduction of the VILLAGE frame, as well as the disappearance of certain concepts from the contemporary Hungarian speakers' conceptual systems.

Keywords: archaic idioms, prototype, conceptual metaphor, frame, dog

Žolt PAPIŠTA

ZABORAVLJENI PSI

Kognitivno-lingvistički pristup arhaičnom sloju mađarskih frazeologizama Perdmet ovog rada je kognitivno-lingvistička analiza arhaičnih mađarskih frazeologizama s komponentnom *kutya* ('pas') s ciljem da se utvrdi da li ovi frazeologizmi imaju zajedničke karakteristike koje bi mogle da ukažu na faktore koji dovode do nestanka frazeologizama iz standardnog jezika. Analiza arhaičnih frazeologizama je pokazala kako određeni kognitivni fenomeni mogu da doprinesu nestanku frazeologizama iz upotrebe. U slučaju analiziranih frazeologizama, ti fenomeni podrazumevaju promenu prototipa pojma PAS, redukciju frejma SELO, kao i nestanak određenih pojmova iz konceptualnih sistema savremenih mađarskih govornika.

Ključne reči: arhaični frazeologizmi, prototip, pojmovna metafora, frejm, pas

CIP - A készülő kiadvány katalogizálása
A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

811.511.141: 821.511.141.

TANULMÁNYOK = STUDIJE = STUDIES:

Az Újvidéki Egyetem Magyar Tanszékének kiadványa,

Főszerkesztő ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna, UTASI Csilla. -

1961/1. füzet - Újvidék: az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi
Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke, 1969. - 24 cm.

Félévente. Az első szám A TANSZÉK ÉLETÉBŐL című melléklettel.

ISSN 0354 -9690

COBISS.SR ID- 16571906